

С. О. Сорокін, Ю. М. Ситий

ЩЕ РАЗ ПРО «СІВЕРЯНСЬКИЙ» ЧЕРНІГІВ

У статті зроблено історіографічний огляд вивчення питання передісторії давньоруського Чернігова. Розглянуто різні думки та гіпотези дослідників про існування у VII—IX ст. на території центральної частини міста поселень різних культур. Проаналізовано знайдені археологічні матеріали та їх датування. У результаті аналізу автори дійшли висновку, що на сьогодні немає одностайно визначених і доведених ознак існування в історичній частині Чернігова сіверянського поселення напередодні появи Давньоруської держави.

Ключові слова: Чернігів, сіверяни, поляни, кераміка волинцевської та роменської культур, 1300-літній ювілей міста.

Упродовж другої половини XX ст., часто під впливом політико-кон'юнктурних міркувань, багато дослідників долучились до напрацювання й підтримки «офіційної» теорії зародження Давньоруської держави на основі розселення літописних слов'янських племен на території Східної Європи. Нині виникла необхідність і можливість значно скорегувати застарілі уявлення про населення певних регіонів, зокрема такого важливого, як Чернігів та його округа, на основі саме археологічних матеріалів.

Межиріччя Дніпра та Десни і сьогодні привертає увагу дослідників. Природно-географічні та кліматичні особливості регіону в усі часи — від неоліту до сучасності — сприяли щільному заселенню цієї території завдяки сукупності багатьох факторів, що надавали можливості для будь-яких форм господарської діяльності (збиральництва, мисливства, рибальства, скотарства, землеробства, ремесел). Територія від Дніпра до Сноу та від устя Десни до Замглайських боліт розміром 60 км (захід—схід) і 140 км (північ—південь) за останні 150 років стала, без сумніву, однією з

найдослідженіших археологічними розвідками і розкопками у Лівобережному Подніпров'ї. Водночас розташування всіх виявлених на сьогодні пам'яток вказує на нерівномірне заселення цієї території у різні епохи. Аналіз напрацьованих попередніх років, розглянутих комплексно та з урахуванням усього обсягу здобутого матеріалу, призводить до висновків, що значно відрізняються від традиційної теорії розвитку регіону у VIII—X ст.

Етнокультурні процеси, що відбувались у цьому регіоні у другій половині I тис. н. е., відрізняються складністю та нерівномірністю. Рух полян із заходу на схід, та сіверян зі сходу на захід зумовили зіткнення та взаємопроникнення племінних особливостей. Різноманітність цих впливів, одночасна наявність ознак матеріальної культури, характерних для обох племінних груп населення Подніпров'я у період входження до складу Давньоруської держави, викликала появу різних (часто протилежних) поглядів науковців щодо загального характеру та особливостей цих процесів. Досі залишаються невизначеними хронологічні репери багатьох ключових подій, що серйозно вплинули на ситуацію, яка склалась у регіоні напередодні та на початку утворення Давньоруської держави (напр., час заснування того чи іншого поселення, від якого можна простежити безперервність його існування).

Дослідники, оперуючи даними з літописних джерел, особливостями поховального обряду та знайденими матеріалами робили певні висновки стосовно племінної приналежності населення Чернігова. Вже у XIX ст. склалась популярна думка про приналежність населення цього регіону наприкінці I тис. н. е. до літописних сіверян.

Перші широкомасштабні роботи у Чернігові та його окрузі провів Д. Я. Самоквасов, який,

досліджуючи поховальні пам'ятки, відносив їх до літописних сіверян. Це відображено у назві виданої 1916 р. монографії дослідника — «Могильные древности Северянской Черниговщины». Погляди Дмитра Яковича були сформовані наприкінці XIX ст. і значною мірою базовані на літописних повідомленнях про заселення басейнів Десни та Сейму племенами сіверян. На тодішній стадії розвитку археологічної науки такі припущення були цілком зрозумілими. Частина описаних розкопаних комплексів на території Середнього Подесення та Посем'я дійсно належала сіверянам. Але більшість комплексів, опублікованих Д. Я. Самоквасовим, мали яскраво виражені відмінності від комплексів, що належали давньоруському населенню.

Наступні після Д. Я. Самоквасова значні за масштабами роботи з дослідження Чернігова здійснив у 1940-х рр. Б. О. Рибаків. Розкопки в історичній частині міста дали певні матеріали для розуміння першопочатків Чернігова. Під час досліджень краю тераси р. Стрижень у східній частині Дитинця під насипом оборонних споруд, датованих Б. О. Рибаківим XII—XVII ст., вдалося виявити залишки котловану споруди з ліпною керамікою. Також дослідник зафіксував наявність ліпної кераміки протягом 70-метрового профілю берега у нижніх горизонтах (важливим моментом є вказівка на перевідкладений стан культурних на шарувань). Але Б. О. Рибаків не зміг впевнено віднести цю кераміку до роменської культури, підкреслюючи наявність як спільних, так і відмінних рис із керамікою з роменських городищ (1949, с. 64). Також він наголошував на важливості визначення конкретної ситуації з матеріалами, що передували давньоруським, для встановлення першопочатків міста (Рыбаков 1949, с. 65).

Як вказано вище, дослідник відзначав необхідність установаження безперервності життя на деяких ділянках стародавнього міста для визначення дати його заснування. Зробивши зачистку профілю берега Стрижня, Б. О. Рибаків описав стратиграфію так: «1. По всій протяжності профілю зустрічалися невеличкі ділянки шару VII—VIII ст. із ліпною керамікою... 2. Шар IX—XII ст. з невиразними у профілі спорудами. 3. Шар 1180-х років, пов'язаний із будівництвом церкви...» (1949, с. 62). При цьому дослідник неодноразово вказував, що: «...майже повсюдно культурний шар сильно перекопаний...» (1949, с. 64). Але жодних характеристик горизонтів (особливостей, відмінностей від більш ранніх та пізніших, вигляд контактів різних шарів тощо) не надавав.

Також привертає увагу характеристика кераміки, яку Б. О. Рибаків відносить до найдавніших культурних на шарувань. У заповненні розкопаної землянки були знайдені: «...уламки грубої товстостінної ліпної кераміки з домішкою жорстви. Орнамент на посуді відсутній, край гладкий. Судячи з кількох черепків, форма посуду банкоподібна...». У подальшому описі дослід-

ник вказує на близькість цього посуду «...до кераміки нижніх шарів городищ роменського типу...», але відзначає: «...чи є ця культура роменською у повному розумінні слова, сказати важко» (Рыбаков 1949, с. 64). Отже, навіть маючи досвід робіт наприкінці 1930-х рр. на роменському городищі Гочева, Б. О. Рибаків досить обережно зараховує чернігівську кераміку до роменської культури. Також необхідно вказати такі ознаки: роменська кераміка Чернігова, по-перше, має у домішках жорстку дуже рідко, можна сказати — як виняток, стандартною є домішка крупного шамоту. По-друге, роменські горщики мають сильнопрофільовану верхню частину та овоїдний тулуб, що помітно звужується донизу, банкоподібна форма для них не є характерною. По-третє, опубліковані Б. О. Рибаківим один фрагмент вінця та один фрагмент стінки (1949, с. 63), не дають змоги впевнено визначити культурну належність посуду.

Окремо від досліджень на Дитинці Чернігова Б. О. Рибаків, у рамках встановлення етнокультурної належності населення регіону, звертався також до матеріалів поховальних пам'яток. Аналізуючи підкурғанний обряд поховання, він відносив до полян поховання в ямах під курганними насипами і вказував на їх поширення на лівому березі Дніпра в районі Любеча, Чернігова та Переяслава. Такі кургани були досліджені на території ядра Русі і, на його думку, це ядро сформувалось саме на території полянського союзу племен. Він зазначав, що ареал поховань зі спіралеподібними скроневими кільцями (розташований на північний схід від попередньої території) співпадає з пізнішими утвореннями — Сіверським князівством XII ст. та Сіверською землею (Рыбаков 1947, с. 95—105).

Згадка Б. О. Рибаків про скроневі кільця, характерні для населення, яке було нащадками сіверян, вимагає звернення до матеріалів некрополя Чернігова. Окрім підкурғанних поховань, у місті досліджено приблизно 2000 могил ґрунтового могильника. У жіночих похованнях серед супровідного інвентарю скроневі кільця, характерні для сіверянського обряду поховання, не виявлені (Ситий 2013, с. 147).

Аналізуючи літописні повідомлення та матеріали попередніх археологічних досліджень А. М. Насонов та М. Ю. Брайчевський обстоювали ідею сіверянської племінної приналежності мешканців Чернігова та його найближчої округи. Наводячи згадку з літопису, датовану 1024 р. (Лиственська битва), А. М. Насонов впевнено пов'язував сіверян із Черніговом і вважав, що заперечити це можливо «...якби знайшлися археологічні дані, які б підтверджували, що у Чернігові проживали поляни чи якесь інше плем'я» (1951, с. 21—22). Зрозуміло, що здобуті станом на середину XX ст. археологічні матеріали були вкрай обмеженими і подавали нерівномірну та фрагментарну інформацію. Але, враховуючи сучасний стан джерельної бази, висновки А. М. Насонова потребують значного корегування.

М. Ю. Брайчевський, аналізуючи літописні повідомлення та перші договори Русі з Константинополем, взагалі додає до першої згадки Чернігова ще півстоліття. Заперечення сіверянської приналежності чернігівського Подесення дослідник вважав спробою «...вирішити проблему полянського ареалу суто кабінетним шляхом — за рахунок історичної Сіверщини» (Брайчевський 1988, с. 33—34).

Як археологічні підтвердження М. Ю. Брайчевський наводить матеріали розкопок В. А. Богусевича 1949 та 1951 рр., впевнено називаючи їх «волинцевськими» (1988, с. 39). Проте В. А. Богусевич у своїй публікації згадував лише знахідки уламків ліпного посуду з шорсткою поверхнею та домішками шамоту і жорстви у тісті, орнаментованого «мотузковим» штампом. Датуючи цю кераміку VII—VIII ст., дослідник не прив'язував її до конкретної археологічної культури, а опубліковане там само фото фрагмента вінця з «мотузковим» штампом може бути віднесено як до волинцевської, так і до роменської культури із датою впродовж VIII — початку XI ст. (Богусевич 1955, с. 5—11, табл. 1: 5).

Пізніше І. П. Русанова у своєму дослідженні, присвяченому інгумаційним похованням в ямах під курганами насипами, також стверджувала, що подібні кургани залишені полянами, і датувала ці кургани XI—XII ст. (Русанова 1966, с. 1—45).

Вивчаючи поховальний обряд населення округи Чернігова, І. П. Русанова (1966, с. 25—27) та В. В. Седов (1982, с. 109, 138) відзначали перевагу в цьому регіоні полянської традиції. Загалом погоджуючись із цією тезою, О. К. Зайцев розділяє територію сіверян на західну та східну, з кордоном в IX ст., що проходив на схід від р. Снов, ближче до устя Сейму (2009, с. 48—50). На його думку, у процесі «державного освоєння території західних сіверян у X ст.» відбулось набуття західними сіверянами загального для «Русской земли» «полянського етнографічного вигляду» (Зайцев 2009, с. 50).

Із розширенням джерельної бази почали з'являтися підсумкові праці науковців із сіверянської проблематики. О. П. Моця відкидає концепцію віднесення частини Лівобережжя до полянської на підставі поховального обряду (під курганні ямні поховання). Натомість, вказуючи на близькість керамічних наборів волинцевсько-сахнівських комплексів Шестовиці до пам'яток Правобережжя, він проводить кордон полян із сіверянами в зоні між Черніговом та Шестовицею (Моця 2013, с. 224).

Найвідоміші дослідники сіверянських старожитностей О. В. Сухобоков та О. В. Григор'єв також приділяли значну увагу Чернігову та його округі. Але їхні погляди на етнокультурні процеси цього регіону істотно інші. О. В. Сухобоков однозначно відносив пониззя Десни до ареалу волинцевсько-роменської культури (1992, с. 18, рис. 3), включно з Лівобережжям Десни навпроти Чернігова. Незрозуміло, на підставі

чого дослідник відносив Лівобережжя Десни до роменсько-волинцевського ареалу. Адже за матеріалами багаторічних розвідкових досліджень О. В. Шекуна, В. П. Коваленка, Ю. М. Ситого, Г. В. Жарова та інших, тут на сьогодні не виявлено жодного фрагмента кераміки, достовірно віднесеної до волинцевської чи роменської культур. Найближчі пам'ятки цих культур на Лівобережжі Десни розташовані значно східніше — в районі пониззя Сейму. Стосовно саме етнокультурної належності населення регіону дослідник зазначав: «...західна частина сіверянського племінного союзу ще у IX ст. була втягнута в процес соціально-економічної і культурної інтеграції, викликаної створенням Київської Русі. Цей процес найінтенсивніше відбувався в районах міст Чернігова, Любеча» (Сухобоков 1992, с. 56).

Інший відомий фахівець із досліджень сіверянських старожитностей О. В. Григор'єв визначав кордон між Руссю та сіверянами для другої половини IX ст. на сході від р. Снов, ближче до устя р. Мени (1993, с. 79—80). Також дослідник підкреслював дуже слабку заселеність Нижнього Подесення до початку руської експансії. Саме про Чернігів О. В. Григор'єв писав: «Матеріали, що дозволяють стверджувати про існування у IX ст. м. Чернігова, незважаючи на активні розкопки цієї пам'ятки, не виявлені» (2000, с. 196).

Розглядаючи матеріали розкопок кінця XX ст. в окрузі Чернігова, В. В. Приймак зробив висновки про неможливість пов'язати походження міста (Чернігова) з існуванням тут племінного центру сіверян (1999, с. 11).

Тезу про сумнівність і недоведеність роменської підоснови Чернігова також загалом підтримують кілька інших науковців, які безпосередньо вивчали слов'яно-руські старожитності регіону. Масштабні розвідкові роботи в межиріччі Десни, Дніпра та Сноу роменських матеріалів на окресленій території не виявили. На думку О. В. Шекуна, О. М. Веремейчик, О. М. Бондаря, роменських поселень у IX ст. тут не існувало. О. В. Шекун та О. М. Веремейчик про давньоруські сільські поселення на території між Черніговом та Любечем писали: «...культурний шар... підстилається ранньослов'янськими культурами (київською, колочинською та волинцівською). На всіх досліджених селищах та могильниках зафіксована повна відсутність ліпної кераміки IX—X ст.» (1988, с. 93—110). Пізніше О. М. Веремейчик та О. М. Бондар стосовно цієї території відзначали: «Досить високий рівень вивченості регіону дозволяє висловити тезу про «чисту» територію напередодні його заселення наприкінці IX — на початку X ст. ...заселення відбувалося із західного боку, спочатку вздовж основних водних артерій — Дніпра і Десни, а потім водними шляхами вглиб території... Можливо, виникнення Чернігова та Любеча сталося раніше, але переконливих археологічних підтверджень цьому поки що не існує». У підсумках вони висловили таку думку: «Таким чином, відсутні жодні підстави для припущення, що міста Чернігів та Любеч

виникли в густо заселеній сільськогосподарській окрузі. Навпаки, цілком можливо, що поява цих міст та протогородських центрів зумовила приплив населення до регіону» (2012, с. 11—12).

О. Є. Черненко, яка у 2007—2008 рр. провадила розкопки на південь від ділянки Б. О. Рибаківа (в районі південної ділянки зачистки 1946 р.), дослідила близько 600 м² площі. У результаті вона підтвердила наявність горизонтів і матеріалів від Х ст. до сьогодення (Черненко 2017, с. 250). Матеріалів, стратиграфічних горизонтів та об'єктів періодів, що передували давньоруському, дослідниця не згадує (Черненко 2017, с. 244—256; Казаков, Черненко, Печений 2009, с. 314—315).

За матеріалами розкопок безпосередньо в історичному центрі Чернігова О. Є. Черненко зробила висновок про відсутність на території фортеці-дитинця виокремлених колочинського та волинцевсько-роменського горизонтів. Також наводячи факти щодо наявності в північно-східній частині Дитинця слідів оранки, що передували безпосередньо валу та горизонту з давньоруськими матеріалами, дослідниця вказує, що заселення цієї ділянки відбулось не раніше середини Х ст. (Черненко 2021, с. 38).

Отже значна частина дослідників або відкидала, або ставила під сумнів і підходила досить обережно до сіверянської приналежності та першопочатків стародавнього Чернігова. Але існує й інша точка зору.

Найбільш завзятими та послідовними прихильниками «сіверянського» Чернігова були В. П. Коваленко та А. Л. Казаков.

Обґрунтовуючи 1300-ліття Чернігова, В. П. Коваленко намагався довести безперервність заселення з кінця VII — початку VIII ст. сучасної історичної частини міста. Доказом такої безперервності могла стати безперервна послідовність горизонтів із забудовою колочинської, волинцевської та роменської культур, які передують наступному — давньоруському. Певні сподівання на вирішення цього питання давали матеріали досліджень Б. О. Рибаківа у Чернігові 1946 р. та періодичні поодинокі знахідки інших дослідників, яким траплялись фрагменти ліпної роменської кераміки (В. А. Богусевич, О. О. Попко, А. А. Карнабед; Коваленко 1988, с. 22—33). Розгорнувши в 1980-х роках широкомасштабні роботи на Дитинці, В. П. Коваленко спробував притягнути вкрай нечисленні та ще й знайдені в перевідкладеному стані (в нашаруваннях давньоруського періоду) фрагменти ліпної слов'янської кераміки як обґрунтування 1300-ліття Чернігова та його сіверянського походження. Підсумовуючи здобуті до кінця ХХ ст. матеріали дослідник писав: «У межах сучасного Чернігова вже існувало декілька заснованих місцевими племенами укріплених городищ: у гирлі правої притоки Десни р. Стрижень (на т. зв. Верхньому Замку, або Цитаделі), на Єлецькій горі, можливо на Татарській гірці на протилежному березі Десни тощо... Проте, незважаючи на значну перевідкладеність

найдавніших нашарувань, уже сьогодні вченим ясно, що на історичній території Чернігова, як і в його найближчій окрузі, роменські і волинцевські старожитності репрезентовані значною кількістю різноманітних знахідок» (Коваленко 2011, с. 150—161). Одразу слід зауважити, що згадка про Татарську гірку як одне з місць формування Чернігова потрапила до тез В. П. Коваленка лише як данина історіографічній традиції, бо ця пам'ятка в жодному разі не належить до історичної частини міста. Не можна вважати матеріали епохи бронзи, раннього заліза, слов'янського часу, Русі і т. ін., що походять з відстані понад 3 км від Чернігова (та й ще на іншому березі р. Десни), однією з основ для формування міста.

У результаті прискіпливого та комплексного дослідження усіх наявних на сьогодні матеріалів з робіт В. П. Коваленка на Чернігівському Дитинці, а саме польової документації, звітів, щоденників начальників розкопів, фондкових колекцій і загального аналізу ситуації, матеріали опубліковані ним матеріали (1988, с. 22—33), на нашу думку, на жаль не можна вважати стовідсотково придатними для обґрунтування тез про першопочатки Чернігова. Також (звісно, побічно) на це вказує повна відсутність аналогічних матеріалів (за кількістю та якістю) в розкопах інших дослідників, що були розташовані безпосередньо поблизу розкопів В. П. Коваленка. До того ж, опублікована ним кераміка (1988, с. 31) не може бути впевнено віднесена до конкретно волинцевської або роменської культур і чітко датована визначеним часом (сторіччям). Роботи В. П. Коваленка аж ніяк не доводять існування слов'янського (сіверянського) горизонту, що передував давньоруському раніше кінця IX ст.

Наймасштабніші археологічні дослідження за останні сорок років у Чернігові і значні на Дитинці було виконано під керівництвом А. Л. Казакова, який мав можливості для встановлення максимально достовірної картини походження стародавнього міста. На жаль, переважна більшість матеріалів цих робіт не опублікована.

Провівши дослідження на кількох пам'ятках із роменськими матеріалами (Новгород-Сіверський, Любеч, Радичів, Чернігів, Седнів), А. Л. Казаков увів до наукового обігу лише матеріали Любеча (Казаков, Марченко 1993; Казаков, Гребень 1991) та деякі — Чернігова (Моця, Казаков 2011, с. 69). При цьому, не ілюструючи свої тексти, дослідник у багатьох публікаціях намагався будувати теорії фундаментального характеру. Такий підхід свого часу викликав критичні зауваження Ю. Ю. Моргунова: «Схоже, для подібних розробок характерні декларативні тексти з таблицями малюнків окремих знахідок та планами пам'яток у тому вигляді, як вони збереглися досі. Але із подібними обґрунтуваннями таких висновків, забезпечених текстовим та графічним аналізом підсумків досліджень, мені ознайомитися не вдалося» (2014, с. 116—131).

Упродовж роботи з роменськими матеріалами Чернігова А. Л. Казаков кардинально змінив

власні погляди на сіверянську підоснову стародавнього міста. 1996 р. він писав: «Найбільш ранній (ліпний) посуд достовірно зафіксований у невеликій кількості (головним чином, у вигляді розрізаних фрагментів) у північній, західній та південно-західній частинах Окольного міста, а також на Подолі. Це кераміка роменського типу з відігнутих віночком та характерним «мотузковим» орнаментом. Але насторожує обставина, що при такій великій розкритій площі фрагменти роменського посуду буквально поодинокі. Можливо, це пояснюється тим, що нижче самого Чернігова будь-які ознаки роменської культури, на нашу думку, відсутні взагалі» (Казаков 1995, с. 77). Підбиваючи підсумки дослідник вказував: «Чернігів знаходиться ніби за межами ареалу розповсюдження роменських пам'яток, внаслідок чого і постановка питання про виникнення міста, як великого родоплемінного центру літописних сіверян, видається дуже спірною» (Казаков 1995, с. 77). Але з часом ставлення вченого до цієї проблеми зазнало суттєвих змін, і саме знахідки роменської кераміки перетворились на основний аргумент для обґрунтування ним сіверянської етнічної основи населення Чернігова. Відповідно до опублікованого А. Л. Казаковим плану, кераміка роменської культури була виявлена на Цитаделі, у північно-східній частині Дитинця (розкопи 1986 та 2005—2007 рр.), на розі вулиць Гончої та Родимцева, на розі вулиць Шевченка та Мстиславської (2017), на території Третьяка: одне в розкопках В. А. Богусевича, друге — на краю тераси по вул. Єлецькій, 2, третє — території Єлецького монастиря, на території неподалік Успенського храму та на ділянці тераси над Лозовою фабрикою, а також на Подолі під Єлецькою горою. Також згадується знахідка кераміки в розкопках по вулиці Князя Чорного — на південний захід від Єлецького монастиря (Казаков 2020, с. 412—415). На підставі цих знахідок дослідник побудував теорію про існування на території Чернігова великого роменського поселення або кількох, уздовж корінної тераси Десни від Єлецької гори через Третьяк, Цитадель, до північно-східного краю Дитинця (Казаков 2020, с. 414). Розвиваючи цю думку А. Л. Казаков висував гіпотезу про існування тут «родоплемінного гнізда».

Широка територіальна розповсюдженість роменської кераміки в Чернігові не підлягає сумніву. Але час її появи та використання на території міста на сьогодні не є визначеним. Наявність роменської кераміки А. Л. Казаков однозначно трактував як маркер, що визначає роменський (сіверянський) етап в генезі Чернігова, що передував давньоруському.

Уявлення А. Л. Казакова базувались на кількох хибних і необґрунтованих думках стосовно існування та розвитку роменської культури, зокрема її керамічного комплексу: «...сіверянський (етап), починається приблизно в другій половині VIII ст. В цей час та на початку IX ст. ми зустрічаємо виключно ліпний посуд характерного роменського типу. Досить рано, в IX ст., у сіве-

рян з'являється гончарне коло. Про це свідчать житлові будівлі, в печах яких знайдено одночасно ліпний та ранньогончарний посуд» (Казаков 2010, с. 109—115). Незважаючи на наявність десятків широко досліджених пам'яток, у комплексах яких одночасно знайдено роменський та давньоруський посуд, і достатньо чітко датованих якраз давньоруськими матеріалами (іноді включно до XI ст.), А. Л. Казаков безпідставно намагався визначити датування подібних комплексів ранішим часом (IX ст.). Наприклад, одне з досліджених у Любечі жител (будівля 6; Казаков, Марченко 1993, с. 33).

Тобто на сьогодні аргументація дослідників стосовно «сіверянського» Чернігова базується на літописних свідченнях, особливостях поховального обряду та знахідках роменської кераміки.

На жаль, літописні свідчення не дають конкретної відповіді на питання про сіверянську приналежність Чернігова та його найближчої округи в додержавний період. Фраза «...седоша по Десне, и по Сейми, по Суле, и нарекошася северь» (Повість... 1950, с. 11) вказує лише напрям, не уточнюючи будь-яких кордонів розселення племені, та не визначаючи якихось ключових пунктів (центрів). Це дає широкі можливості для будь-яких трактувань, залежно від тих чи інших уподобань дослідників. Подальші літописні повідомлення (напр., участь сіверян у Лиственській битві 1024 р.), лише відображають політичні реалії, що склались у Чернігівському регіоні на XI ст., і навряд чи можуть бути використані для визначення першопочатків Чернігова.

Знахідки роменської кераміки на території Чернігова, безумовно, є маркером присутності або контактів із сіверянським населенням. Але час та формати цієї присутності нині є дискусійними і невизначеними. Всі спроби притягнути до вирішення питання наявності ранніх (волинцевських) матеріалів (В. П. Коваленко, М. Ю. Брайчевський) є безпідставними. Коли В. А. Богусевич в середині XX ст. відносив добути ним фрагменти кераміки, орнаментовані «мотузковим» штампом, до VII—VIII ст. (1955, с. 4—11), на тодішньому рівні розвитку археологічної науки це було припустимим. Пізніше була висловлена слушна на наш погляд думка, що єдиною визначальною ознакою для волинцевського керамічного комплексу є характерний круговий посуд із вертикальними вінцями (Григорьев 1988, с. 67). На сьогодні жодного фрагмента подібної кераміки в Чернігові не знайдено.

Стосовно знахідок роменської кераміки необхідно відзначити важливу деталь. Як фрагменти, так і навіть цілі форми посудин на сьогодні не дають можливості детально датувати об'єкт або горизонт культурного шару в межах VIII — початку XI ст. (Сухобоков 1992, с. 85). Здебільшого датування відбувається за спільними знахідками датувальних речей або давньоруської кераміки (Григорьев 2000, с. 151—152).

У деяких випадках, за наявності великого набору фрагментів посудин, можливе датування

деяких комплексів за сукупністю типів горщиків (Сухобоков 1998, с. 52—56). Але навіть у таких випадках детальніше датування ускладнене та є досить умовним.

Таким чином, сама по собі наявність роменської кераміки не дає можливості для точного датування пам'ятки. А відсутність чітко визначених і зафіксованих стратиграфічних горизонтів із роменськими матеріалами не створює підстав для тверджень про роменську (сіверянську) підоснову Чернігова. Шляхи і час потрапляння роменської кераміки до пізніших (або синхронних) давньоруських об'єктів та горизонтів могли бути різноманітними.

Найбільше доказовою для заперечення сіверянської підоснови Чернігова є відсутність на сьогодні чітко визначеного та достовірно зафіксованого стратиграфічного горизонту з матеріалами та забудовою роменської культури, що передував давньоруському.

Достатньо показовим є приклад Полтави. Пам'ятка знаходиться в схожих із Черніговом географічних умовах (понижся Ворскли — великої притоки Дніпра, та аналогічна західна окраїна сіверянського ареалу). За хоч і менших, але зіставних розмірах стародавнього міста та досліджених археологічними розкопками площ, на сьогодні в Полтаві виявлено десятки комплексів із наявністю як спільно роменських і давньоруських, так і суто роменських матеріалів (Кулатова та ін. 1999). На жаль, щодо Чернігова подібні об'єкти у наукових звітах не зафіксовані.

Отже, на сьогодні не існує одностайно визначених і доведених ознак існування в історичній частині Чернігова сіверянського поселення напередодні появи Давньоруської держави. Матеріали, наведені деякими дослідниками (Б. О. Рибаків, В. П. Коваленко), не підтверджено в процесі багаторічних і широкомасштабних робіт, виконаних іншими науковцями (навіть упритул до розкопів вказаних дослідників). Керамічні матеріали, опубліковані Б. О. Рибаківим та В. П. Коваленком, не можуть бути чітко датовані у межах певного сторіччя та віднесені виключно до волинцевської культури. Також у Чернігові не знайдені речі (окрім кераміки), які можна було б пов'язати з волинцево-роменськими старожитностями VIII—IX ст. Багаторічні дослідження в різних локаціях історичного центру Чернігова зафіксували появу давньоруського горизонту (не раніше кінця IX ст.) з рівня родючого шару, що лежить безпосередньо на материкі. Знахідки поодиноких артефактів ранньослов'янської та більш ранніх культур у перевідкладеному стані в нашаруваннях давньоруського та пізніших часів не дають підстав малювати картину безперервності життя протягом другої половини I тис. н. е.

Таким чином, здобуті на сьогодні археологічні матеріали не дають змоги впевнено казати про постання Чернігова на сіверянській основі. Теза про «1300 років місту Чернігову» сумнівна

та недоведена. Звісно, подальші дослідження можуть значно змінити картину, але, зважаючи на обсяги виконаних на сьогодні робіт (а це близько 60000 м² у межах стародавнього міста), це малоймовірно. Тому максимально якісна та прискіплива фіксація матеріалів у процесі досліджень, а також практичний і незаангажований погляд на раніше здобуті матеріали, мають ключове значення для об'єктивних висновків із порушеного питання.

Наприкінці статті слід визначити, чий містом був Чернігів? Є. О. Шинаков писав: «Критеріями землі русів для кінця IX — початку XI ст. можуть бути такі археологічні ознаки, поєднані у комплексі: наявність поховань у камерах, предметів скандинавського походження, дружинного інвентарю надетнічного характеру (напр., бойових поясів), ранньокружальної кераміки X ст. «шестовицького типу». Для XI — початку XII ст. такими критеріями можуть бути: переважання християнської похоронної обрядовості, ...відсутність курганных груп зі значною кількістю комплексів з інвентарем етнографічних груп східних слов'ян та інших народів Східної Європи, особливо тих, територія постійного розселення яких прилягає до досліджуваного нині регіону» (1990, с. 146—149). Базуючись на цьому визначенні, Чернігів у X ст. в жодному сенсі не можна вважати сіверянським. Він мав усі визначені Є. О. Шинаковим ознаки і знаходиться на території Руської землі.

ЛІТЕРАТУРА

- Богусевич, В. А. 1955. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 4-11.
- Брайчевский, М. Ю. 1988. Первое письменное упоминание Чернигова в связи с проблемой формирования города. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 33-41.
- Веремейчик, Е. М., Бондарь, А. Н. 2012. Между-речье нижнего течения Десны и Днепра в период становления Древнерусского государства. В: *Русь в IX—XIII вв.: общество, государство, культура. Тезисы докладов международной научной конференции. Москва, 6—8 ноября 2012 г.* Москва: ИА РАН, с. 11-12.
- Григорьев, А. В. 1988. О роменской культуре в Среднем Подесенье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 65-74.
- Григорьев, А. В. 1993. О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитности Южной Руси.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 76-82.
- Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным.* Тула: Гриф и К°.
- Зайцев, В. В. 2009. *Черниговское княжество в X—XIII вв.* Москва: Квадрига.
- Казаков, А. Л. 1995. Древний Чернигов глазами летописцев и современных историков. В: Моця, О. П. (ред.). *Археологічні старожитності Подесення. Матеріали історико-археологічного семінару, при-*

свяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова. *Чернігів — Славутич, 22—23 вересня 1995 р.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 74-78.

Казаков, А. Л. 2010. Літописна «Сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини. *Археологія і давня історія України, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології*, с. 109-115.

Казаков, А. Л. 2020. Чернігівські сіверяни. *Археологія і давня історія України, 2 (35)*, с. 412-415.

Казаков, А. Л., Гребень, П. Н. 1991. Роменские комплексы Любеча. В: *Гомельщина: Археология, история, памятники. Тезисы II Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению*. Гомель, с. 86-87.

Казаков, А. Л., Марченко, В. М. 1993. Південно-західна частина Любецького посаду IX—XIII ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 30-37.

Казаков, А. Л., Черненко, О. Є., Печений, Є. В. 2009. Дослідження на території Чернігівського дитинця у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 314-315.

Коваленко, В. П. 1988. Основные этапы развития древнего Чернигова. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 22-33.

Коваленко, В. П. 2011. Стародавній Седнів та війна Олега з сіверянами у 884 р. В: Толочко, П. П. (ред.). *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції. Чернігів, 19—20 листопада 2010 року*. Чернігів: Вера и жизнь, Луцьк: Терен, с. 150-161.

Кулатова, І. М., Мироненко, К. М., Приймак, В. В., Супруненко, О. Б. 1999. Житлово-господарські комплекси X—XIV ст. з розкопок літописної Лтави 1998 р. *Археологічний літопис Лівобережної України, 1*, с. 47-68.

Моргунов, Ю. Ю. 2014. Ещё раз о северянских «протогородах». В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній світ, с. 116-131.

Моця, О. П. 2013. Ранньословянські об'єкти Шестовиці і проблема поляно-сіверянського розмежування. В: Івакіш, Г. Ю. (ред.). *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній світ, с. 214-226.

Моця, О., Казаков, А. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ: Стародавній світ.

Насонов, А. Н. 1951. «Русская земля» и образованные территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Москва: АН СССР.

Повесть... 1950. *Повесть временных лет*. 1. Москва; Ленинград: АН СССР.

Приймак, В. В. 1999. Регіональні особливості роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України, 1*, с. 11-19.

Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв.* Свод археологических источников, Е1-24. Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1947. Поляне и северяне (к вопросу о размещении летописных племён на Среднем Днепре). *Советская этнография, VI—VII*, с. 81-105.

Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. В: Воронин, Н. Н. (ред.). *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*. I. Материалы и исследования по археологии СССР, 11. Москва: АН СССР, с. 7-102.

Самоковасов, Д. Я. 1916. *Могильные древности Северянской Черниговщины*. Москва: Синодальная типография.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Археология СССР с древнейших времён до средневековья, 14. Москва: Наука.

Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернігів: Десна Поліграф.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1998. К хронологии славянских памятников Днепровского Левобережья последней четверти I тыс. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ: ІА НАН України, с. 49-60.

Черненко, Е. Е. 2017. К вопросу об истории Благовещенской церкви в Чернигове. В: Иоаннисян, О. М. (ред.). *Монументальное зодчество изучения Руси и восточной Европы эпохи Средневековья*. Труды Государственного Эрмитажа, LXXXVI. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 244-256.

Черненко, О. Є. 2021. Археологізовані сліди орних знарядь на території стародавнього Чернігова. *Археологія і давня історія України, 1 (38)*, с. 33-43.

Шекун, А. В., Веремейчик, Е. М. 1988. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 93-110.

Шинаков Е. А. 1990. Северные границы «Русской земли» X века. В: *Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*. Чернигов, 15—18 мая 1990 г. Чернигов: Десна, с. 146-149.

REFERENCES

Bohusevych, V. A. 1955. Arkheolohichni rozkopky v Chernihovi v 1949 ta 1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSS, V*, s. 4-11.

Braichevskii, M. Iu. 1988. Pervoe pismennoe upominanie Chernigova v sviazi s problemoi formirovaniia goroda. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, s. 33-41.

Veremeichik, E. M., Bondar, A. N. 2012. Mezhdureche nizhnego techeniia Desny i Dnepra v period stanovleniia Drevnerusskogo gosudarstva. In: *Rus v IX—XIII vv.: obshchestvo, gosudarstvo, kultura. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Moscow, 6—8 noiabria 2012 g.* Moscow: IA RAN, s. 11-12.

Grigorev, A. V. 1988. O romenskoj kulture v Srednem Podeseene. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, s. 65-74.

Grigorev, A. V. 1993. O romenskoj i drevnerusskoj keramike na Levoberezhe Dnepra. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 76-82.

Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko.

Zaitsev, V. V. 2009. *Chernigovskoe kniazhestvo v X—XIII vv.* Moscow: Kvadriga.

Kazakov, A. L. 1995. Drevnii Chernigov glazami letopistsev i sovremennykh istorikov. In: Motsia, O. P. (ed.). *Arkheolohichni starozhytnosti Podeseenniia. Materialy istoryko-arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 70-richchuu vid dnia narodzhennia H. O. Kuznetsova*. Chernihiv — Slavutych, 22—23 veresnia 1995 r. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 74-78.

Kazakov, A. L. 2010. Litopysna «Sivera» i litopysni mista Chernihovo-Sivershchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii*, s. 109-115.

Kazakov, A. L. 2020. Chernihivski siveriany. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 2 (35)*, s. 412-415.

Kazakov, A. L., Greben, P. N. 1991. Romenskie komplekсы Liubecha. In: *Gomel'shchina: Arkheologiya, istoriya, pamiatniki. Tezisy II Gomelskoi oblasti nauchnoi konferentsii po istoricheskomu kraevedeniu*. Gomel, s. 86-87.

Kazakov, A. L., Marchenko, V. M. 1993. Pivdenno-zakhidna chastyna Liubetskoho posadu IX—XIII st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 30-37.

Kazakov, A. L., Chernenko, O. Ye., Pechenyi, Ye. V. 2009. Doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho dytyntsia u 2008 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, s. 314-315.

Kovalenko, V. P. 1988. Osnovnye etapy razvitiia drevnego Chernigova. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, s. 22-33.

Kovalenko, V. P. 2011. Starodavnii Sedniv ta viina Oleha z siverianamy u 884 r. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Khrystyianizatsiini vplyvy v Kyivskii Rusi za chasiv kniazia Oskolda: 1150 rokiv. Materialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsii. Chernihiv, 19—20 lystopada 2010 roku*. Chernihiv: Vera y zhyzn, Lutsk: Teren, s. 150-161.

Kulatova, I. M., Myronenko, K. M., Pryimak, V. V., Suprunenko, O. B. 1999. Zhytlovo-hospodarski komplekсы X—XIV st. z rozkopok litopysnoi Ltavy 1998 r. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 47-68.

Morganov, Iu. Iu. 2014. Eshche raz o severianskikh «protogorodakh». In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iaty A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 116-131.

Motsia, O. P. 2013. Rannoslovianski ob'ekty Shestovytsi i problema poliano-siverianskoho rozmezhuвання. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Slov'iany i Rus: arkheolohiia ta istoriia. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena NAN Ukrainy P. P. Tolochka z nahody yoho 75-richchia*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 214-226.

Motsia, O., Kazakov, A. 2011. *Davnoruskyyi Chernihiv*. Kyiv: Starodavnii svit.

Nasonov, A. N. 1951. «Russkaia zemlia» i obrazovanie terytorii Dreunerusskogo gosudarstva: istoriko-geograficheskoe issledovanie. Moscow: AN SSSR.

Povest... 1950. *Povest vremennykh let*. 1. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Pryimak, V. V. 1999. Rehionalni osoblyvosti romenskoii kultury. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 11-19.

Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polian X—XII vv.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-24. Moscow: Nauka.

Rybakov, B. A. 1947. Poliane i severiane (k voprosu o razmeshchenii letopisnykh plemen na Srednem Dnepre). *Sovetskaiia etnografiia*, VI—VII, c. 81-105.

Rybakov, B. A. 1949. Drevnosti Chernigova. In: Voronin, N. N. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov*. I. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 11. Moscow: AN SSSR, s. 7-102.

Samokvasov, D. Ia. 1916. *Mogilnye drevnosti Severianskoi Chernigovshchiny*. Moscow: Sinodalnaia tipografiia.

Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv.* Arkheologiya SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia, 14. Moscow: Nauka.

Sytyi, Yu. M. 2013. *Khrystyianski pokhvalni pam'iatky davnorusskoho Chernihova*. Chernihiv: Desna Polihraf.

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovskie lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st.* Kyiv: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1998. K khronologii slavianskikh pamiatnikov Dneprovskogo Levoberezhzhia poslednei chetverti I tys. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichni zbirnyk)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 49-60.

Chernenko, E. E. 2017. K voprosu ob istorii Blagoveshchenskoii tserkvi v Chernigove. In: Ioannisian, O. M. (ed.). *Monumentalnoe zodchestvo izuchenii Rusi i vostochnoi Evropy epokhi Srednevekovia*. Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha, LXXXVI. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 244-256.

Chernenko, O. Ye. 2021. Arkheolohizovani slidy ornykh znariad na terytorii starodavnogo Chernihova. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 33-43.

Shekun, A. V., Veremeichik, E. M. 1988. Selishcha IX—XIV vv. v mezhdureche nizovii Desny i Dnepra. In: Tolochko,

P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, s. 93-110.

Shinakov E. A. 1990. Severnye granitsy «Russkoi zemli» X veka. In: *Tezisy istoriko-arkheologicheskogo seminarara «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.»*. Chernigov, 15—18 maia 1990 g. Chernigov: Desna, s. 146-149.

S. O. Sorokin, Y. M. Sytyi

FURTHER THOUGHTS ON THE «SIVERIAN» CHERNIHIV

The historiography on the prehistory of Old Rus Chernihiv is reviewed in the paper. The different opinions of researchers and hypotheses about the existence of settlements in the central part of the city in the 8th—9th centuries are considered. Archaeological finds and their dating are analyzed. Basing on this analysis, the authors concluded the following: currently there are no unanimously determined and proven markers of the existence of Siverians settlement in the historical part of Chernihiv on the eve of the Old Rus establishment. The materials presented by some researchers (B. Rybakov, V. Kovalenko) have not been confirmed during many years of large-scale work conducted by other scholars, even near the excavation areas of the mentioned researchers. While V. P. Kovalenko's investigation yielded some ceramic materials, no objects were discovered in the excavations. The presence of ploughing layers dating back to the 7th—8th centuries has not been confirmed. The pottery having been published by B. Rybakov and V. Kovalenko cannot be clearly dated within a certain century. Also, there are no known dating finds in Chernihiv that could be associated with Volyntsevo-Romny antiquities of the 8th—9th centuries. Long-term research in various locations of the historical center of Chernihiv recorded the Old Rus horizon appearance not earlier than the end of the 9th century. Single finds of artifacts of Early Slavic and earlier cultures in a re-deposited state in the layers of Old Rus and later times do not give grounds to depict the continuous life here during a certain period (the second half of the 1st millennium AD).

Keywords: Chernihiv, Siverians, Polans, ceramics of the Volyntsevsk and Romensk cultures, 1300-year anniversary of the city.

Одержано 30.06.2023

СИТИЙ Юрій Миколайович, науковий співробітник, Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», Чернігів, Україна.

SYTYI Yurii, Researcher National Historical and Cultural Reserve «Hetman's Capital», Chernihiv, Ukraine.

ORCID 0000-0002-6117-3875,
e-mail: yurisytyi@gmail.com.

СОРОКІН Сергій Олексійович, співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Чернігів, Україна.

SOROKIN Serhii, Researcher, State Enterprise «Scientific Research Center «Protective Archeological Service of Ukraine» of Institute of Archeology of NAS of Ukraine, Chernihiv, Ukraine.

ORCID 0000-0001-7577-1772,
e-mail: kotssorokin@gmail.com.